

نوع مقاله: ترویجی

بررسی تحلیلی علل رفتاری صبر حضرت زهرا علیها السلام هنگام مصیبت

sh.fayaz@chmail.ir

mohiti@iki.ac.ir

 orcid.org/0009-0006-0170-0529

کلمه سمانه کارگر شورکی / طلبه سطح سه اخلاق و تربیت اسلامی مؤسسه آموزش عالی حضرت زهرا علیها السلام میبد

محمدعلی محیطی اردکان / دانشیار گروه فلسفه مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۹

دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۵

چکیده

صبر در ادبیات مقاومت جایگاه والایی دارد. معارف اسلامی نیز سرشار از دعوت به سوی اقسام صبر، از جمله صبر هنگام مصیبت است. در این مقاله با بهره‌گیری از سیره حضرت زهرا علیها السلام که الگویی کامل برای جهانیان است، به علل رفتاری صبر ایشان هنگام مصیبت پرداخته می‌شود؛ عللی که بی‌تردید نقشه راه تقویت پایداری هنگام مصیبت را پیش‌روی رهروان آن حضرت ترسیم خواهد کرد. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، به دنبال استخراج این علل است. با تأمل در زندگی حضرت زهرا علیها السلام علل رفتاری مزبور را می‌توان بدین شرح طبقه‌بندی کرد: رفتارهای جوانحی از قبیل: اراده قوی، تقوا، تدبیر در داستان‌های پیامبران الهی علیهم السلام و رفتارهای جوارحی از قبیل: تمسک به قرآن و پیروی از شرع و عقل، عبادت، عادت دادن نفس به صبر، تربیت صحیح و امداد الهی. امید آنکه بتوان با بهره‌گیری از سیره این بانوی معصوم، صراط مستقیم را طی کرد و به قرب الهی رسید.

کلیدواژه‌ها: صبر بر مصیبت، حضرت زهرا علیها السلام رفتارهای جوانحی، رفتارهای جوارحی، علل رفتاری.

مقدمه

گفتنی است که عوامل رفتاری بیان شده در این مقاله به صبر حضرت زهرا[ؑ] - هنگام مصیبت - اختصاص ندارد و می‌تواند برای دیگر انسان‌های خودساخته و به‌صورت عام نیز مورد بررسی قرار گیرد. اما با توجه به برجسته‌بودن این فضیلت اخلاقی در زندگی حضرت زهرا[ؑ] کوشیده‌ایم بر این الگوی استقامت و پایداری تأکید کرده و به شیوه تحلیل عقلی نشان دهیم که چه عوامل رفتاری می‌تواند در صبر هنگام مصیبت‌ها تأثیرگذار باشد.

۱. مفهوم‌شناسی بحث

۱-۱. مفهوم صبر

لغت‌شناسان صبر را به معنای حبس و نگهداری (عسکری، ۱۴۰۰ق، ص ۱۹۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۳۲۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۳۸؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۷۰؛ کبیر مدنی شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۸، ص ۲۲۲) و نقیضش را جزع می‌دانند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۴۷؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۱۱؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۶۳).

صبر در اصطلاح و در بینش اسلامی امری ایجابی و فعالیت‌درونی است که نیاز به اراده، نیرو و مقاومت دارد و هدف آن جلب رضایت خداوند است (mesbahyazdi.ir).

۱-۲. مفهوم ساحت

ساحت به معنای ناحیه و میدان (عمید، ۱۳۸۹، ص ۵۵۳) و مترادف با عرصه و قلمرو است. ساحت به معنای حوزه، محدوده و دامنه خاصی است که مجموعه‌ای از رفتارها و فعالیت‌های انسان در آن حوزه و دامنه قرار می‌گیرد (گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۱، ص ۳۲۳).

۱-۳. مفهوم ساحت رفتاری

هنگامی که از فضیلت اخلاقی صبر و پایداری سخن به میان می‌آید، در نگاه نخست می‌خواهیم ببینیم مربوط به کدام بعد از ابعاد وجودی انسان است. انسان دارای دو بعد روحی و جسمی است که این ابعاد نیز با توجه به ارتباط انسان با خدا، خود، دیگر انسان‌ها و طبیعت، جنبه‌های دیگری هم پیدا می‌کند. براین اساس می‌توان ساحت‌ها را به‌طور کلی به سه ساحت: بینشی، گرایشی و رفتاری تقسیم کرد.

دشواری‌ها و مصیبت‌های گوناگون، لازمه زندگی در دنیاست و استقامت و پایداری می‌طلبد. صبرورزی نه تنها آرامش خاطر دنیوی را به‌همراه دارد؛ بلکه براساس آموزه‌های اسلام باعث تکامل انسان شده و یکی از عوامل دستیابی به سعادت اخروی به‌شمار می‌رود. بنابراین انسان باید هم خود استقامت ورزد: «... وَ اسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ...» (شوری: ۱۵) و هم دیگران را به آن دعوت کند: «...و تَوَاصُوا بِالصَّبْرِ» (عصر: ۳).

در نگاه نخست، استقامت هنگام مصیبت چندان ساده به‌نظر نمی‌رسد. از این رو باید از صبرپیشگان الگو گرفت و با کشف راه‌های استقامت و عوامل تقویت روحیه صبر به درجه‌ای از این فضیلت اخلاقی دست یافت. حضرت زهرا[ؑ] در زندگی کوتاه خود با مصائب فراوان فردی، اجتماعی و سیاسی روبه‌رو بودند. از آنجاکه ایشان از الگوهای صبر و استقامت به‌شمار می‌روند و علل صبرشان را می‌توان از سه زاویه بینشی، گرایشی و رفتاری بررسی کرد. در این پژوهش می‌کوشیم با روش تحلیلی و از جنبه رفتاری به این سؤال پاسخ دهیم که ایشان چگونه و با استفاده از چه علل رفتاری توانستند در برابر این همه مصیبت استقامت ورزند؟ روشن است که دستیابی به آثار متعدد دنیوی و اخروی صبر، با به‌کارگیری این شیوه‌ها و دستیابی به مقام صبر امکان‌پذیر است. بدین سان، در پژوهش حاضر می‌کوشیم با توجه به دویعدی بودن انسان و روابطش، از جمله رابطه او با خدا، خود و دیگران، علل رفتاری صبر حضرت زهرا[ؑ] هنگام مصیبت را طبقه‌بندی و تحلیل کنیم. در این صورت، می‌توان رفتارهای اختیاری متناسب با صبر را براین اساس تنظیم کرد. نتیجه این فرایند تدریجی، گام نهادن در مسیر سبک زندگی اسلامی تا دستیابی به کمال نهایی است.

هرچند درباره صبر حضرت زهرا[ؑ] به‌صورت کلی کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده و حتی درباره علل بینشی و گرایشی صبر حضرت زهرا[ؑ] هنگام مصیبت نیز مقاله‌هایی تدوین شده است: «بررسی تحلیلی علل بینشی صبر حضرت زهرا[ؑ] هنگام مصیبت» (محیطی اردکان و کارگر شورکی، ۱۴۰۰)؛ «بررسی تحلیلی علل گرایشی صبر حضرت زهرا[ؑ] هنگام مصیبت» (محیطی اردکان و کارگر شورکی، ۱۴۰۱)؛ اما براساس جست‌وجوی صورت‌پذیرفته، اثری درباره علل رفتاری صبر حضرت زهرا[ؑ] هنگام مصیبت یافت نشد.

برابر عواملی مانند غضب، شهوت، تنبلی، جاه‌طلبی و مقام‌پرستی مقاومت کند. نقش اراده در استقامت هنگام مصیبت‌ها را از کلام معصومان[ؑ] می‌توان دریافت. ائمه[ؑ] از خداوند متعال اراده‌ای را می‌طلبیدند که در اثر آن بتوانند در مسیر حق، صبر و استقامت داشته باشند (ابن طاووس، ۱۴۱۱ق، ص ۱۵۷۶۲). به اعتقاد ایشان، انسان‌هایی که برای رشد و تعالی اراده داشته باشند، می‌توانند در جنگ با دشمن درونی و بیرونی صبر کنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۰، ص ۱۲۶)؛ و اینکه اراده صبر، آتش هوا و هوس را خاموش می‌کند (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۲۶۳).

حضرت زهرا[ؑ] با اراده‌ای قوی در مقابل ظلم ایستادند و همواره حق طلب بودند. قضیه فدک یکی از بهترین گواهی‌های تاریخ در اراده قوی ایشان برای دفاع از حق جبهه مقاومت به حساب می‌آید (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۳۳؛ همو، ۱۳۷۶، ص ۵۲۶-۵۲۷؛ سلیم‌بن قیس هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶۷۷؛ طبری آملی، ۱۳۸۳ق، ص ۲۳۰). وجود و تقویت چنین اراده‌ای بی‌تردید انسان را در برابر گرفتاری‌ها و مصیبت‌ها نیز پایدار خواهد کرد. براین اساس می‌توان بی‌صبری را برخاسته از سستی اراده دانست و تقویت اراده را گامی اساسی برای استقامت در راه حق و یا تقویت آن معرفی کرد.

ب. تقوا

تقوا به معنای آن است که انسان امیر هوا و هوس خود باشد و نه اسیر آنها. تقوا به معنای قانون‌شناس و قانون‌گرا بودن و طبق آن قانون عمل کردن است. تقوا به دو نوع تقسیم می‌شود: تقوای دینی و تقوای فطری و عقلایی. تقوای دینی صرفاً عمل به احکام است. تقوای عقلانی و فطری آن است که انسان در وجود خود احساس کند که باید به قانون عمل کند، نه آنکه از هراس عذاب و مواخذه به قانون احترام بگذارد (mesbahyazdi.ir). تقوا در لغت به معنای بازداشتن نفس از خطر یا از آنچه می‌ترسد، است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۸۱). دو معنا در آن نهفته است: یکی بازدارندگی و دیگری شناختن خطر. در مباحث اخلاقی، خطر، نرسیدن به قرب الهی، سعادت و کمال است. بازدارندگی هم به معنای پرهیز کردن است که انسان از لغزش‌های اخلاقی و مخالفت با خدا پرهیز می‌کند. بنابراین کسی که تقوا دارد، از هر سه نوع صبر؛ یعنی، صبر در طاعت، صبر از معصیت و صبر بر مصیبت بهره‌مند است. صبر در مصیبت این است که قلب

برخی فیلسوفان و روان‌شناسان، تحت تأثیر دیدگاه افلاطون قائل به سه ساحت برای ذهن شدند که عبارتند از: ۱. شناخت و عقیده؛ ۲. احساسات، عواطف و هیجانات؛ ۳. خواسته و اراده. ارسطو نیز به پیروی از افلاطون این تقسیم‌بندی را پذیرفته است (نادری و وکیلی، ۱۳۹۸). اما به نظر می‌رسد، تقسیم ساحت‌ها به سه ساحت بینشی، گرایشی و رفتاری، جامع‌تر و یا دست‌کم گویاتر باشد. در این مقاله، ساحت رفتاری از این تقسیم‌بندی را بررسی می‌کنیم.

ساحت رفتاری مربوط به عملکرد انسان است. زمانی که بینش او به درجه کمال خود رسید و گرایش همسو نیز شکل گرفت، در این مرتبه با تکمیل مراحل پیش‌اراده و شکل‌گیری اراده و به کار افتادن اعضای جوارحی و یا جوانحی، رفتار مناسب درونی یا بیرونی از فرد صادر می‌شود.

بررسی عوامل صبر بر مصیبت در ساحت رفتاری در سیره حضرت زهرا[ؑ] از این جهت می‌تواند بسیار حائز اهمیت باشد که با توجه به مقام عصمت ایشان، شاخصه‌هایی را به دست می‌دهد که عمل براساس آنها ضامن اعتدال رفتاری انسان است.

۲. علل رفتاری صبر حضرت زهرا[ؑ] بر مصیبت

در این ساحت سعی بر آن است که رفتارهای جوانحی (درونی) و جوارحی (بیرونی) حضرت زهرا[ؑ] که علل صبر هستند را بررسی کنیم. برخی از این رفتارها، مانند اراده، ایمان، تقوا، توکل بر خدا و تدبیر در داستان‌های پیامبران الهی، درونی هستند و برخی مانند: تربیت صحیح، تمسک به قرآن و پیروی از شرع و عقل، عبادت، امداد الهی و عادت دادن نفس به صبر، در زمره رفتارهای بیرونی به حساب می‌آیند.

۲.۱. رفتارهای جوانحی مؤثر در صبر حضرت زهرا[ؑ] بر مصیبت

رفتارهای جوانحی رفتارهایی هستند که با ابزار درونی و قلبی انجام گرفته و بدون واسطه از نفس ایجاد می‌شود؛ یا اگر هم واسطه‌ای باشد، غیرجسمانی است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۸). رفتارهای جوانحی تأثیرگذار در صبر هنگام مصیبت را می‌توان به ترتیب منطقی به صورت زیر طبقه‌بندی کرد:

الف. اراده قوی

برای رسیدن به کمال، عواملی باید موجود باشد که از آن جمله می‌توان به اراده اشاره کرد. انسان با اراده قوی و محکم می‌تواند در

بصیرت‌آموزی‌های آن آشکار، مقاصد عمیق آن روشن و برهانی، و ظواهر آن نمودار است؛ همواره همگان را به گوش فرا دادن فرامی‌خواند... به‌وسیله قرآن به حجت‌های روشنی‌بخش خدا می‌توان رسید (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۶۷؛ همو، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۴۸). حضرت زهرا^ع قرآن را بصیرت‌آموزی معرفی کردند که با آن به حجت‌های خدا می‌توان دست یافت. از طرفی، ایشان متدبر در قرآن بودند. تدبر در آیات قرآن کریم - که راهنمای بشریت به‌سوی بالاترین کمال ممکن برای انسان است - در تقویت روحیه صبر هر انسانی تأثیرگذار است و هر کس به اندازه ظرفیت وجودی خود می‌تواند از این عامل رفتاری صبر بهره‌بردار؛ حتی اگر از اولیای الهی باشد.

ب) رفتارهای جوارحی مؤثر در صبر حضرت زهرا^ع بر مصیبت رفتارهای جوارحی رفتارهایی هستند که با ابزار بیرونی و ظاهری انجام می‌گیرد و در برخی موارد انعکاس رفتارهای جوانحی هستند و در رتبه بعد از آن حاصل می‌شوند. این رفتارها اختیاری هستند. رفتارهای جوارحی که علل صبر حضرت زهرا^ع هنگام صبر به حساب می‌آیند را به شرح زیر می‌توان استنباط و تحلیل کرد:

۱. تربیت صحیح

یکی از شیوه‌های تربیت، شیوه عملی است. حضرت زهرا^ع از رهنمودهای عملی رسول گرامی اسلام در ابعاد گوناگون، از جمله در حوزه اخلاق و فضایل اخلاقی بهره‌مند بودند. از ابن عباس نقل شده که هرگاه به پیامبر^ص مصیبتی می‌رسید، برمی‌خاست، وضو می‌گرفت، دو رکعت نماز می‌خواند و می‌گفت: خدایا! آنچه را که به‌ما دستور دادی، انجام داده‌ام؛ پس تو نیز وعده‌ای که به‌ما داده‌ای، عمل کن (شهید ثانی، بی‌تا، ص ۵۰). بی‌تردید مشاهده رفتار رسول اکرم^ص هنگام مصائب، بهترین الگوی عملی برای پرورش‌یافتگان مکتب ایشان، از جمله حضرت فاطمه^ع بود.

۲. تمسک به قرآن و پیروی از شرع و عقل

تمسک به قرآن و پیروی از شرع و عقل در ساحت رفتار قرار دارد. قرآن در آیات بسیاری، انسان را به صبر تشویق کرده است. همان‌گونه که در شرع به صبر توصیه شده است، عقل انسان نیز به آن حکم می‌کند. رسول خدا^ص فرمودند: خداوند عقل را سه قسمت

مانند اقیانوسی باشد که تلاطم امواج آرامش او را به‌هم نریزد و از مسیر اصلی خود منحرف نکند. خداوند نیز در قرآن وعده داده کسی که تقوای الهی را در پیش بگیرد، خداوند در مصایب برای او راه خروج و گشایش قرار می‌دهد: «... وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ...» (طلاق: ۳-۲).

حضرت زهرا^ع به تقوای الهی پایبند بودند؛ در خطبه خود مردم را نیز به تقوای الهی دعوت کردند و این آیه قرآن را تلاوت کردند: «اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا آن‌طور که شایسته اوست، پروا کنید و مبادا جز با حالت اسلام بمیرید (طبری املی صغیر، ۱۴۱۳ق، ص ۱۱۳).

تقوا دارای درجات و مراتب مختلفی است؛ هر کس از تقوای بالاتری برخوردار باشد، به درجه بالاتری از سعادت نیز خواهد رسید و صبر و خویشتن‌داری او نیز افزون‌تر خواهد بود. انسان کامل، بالاترین مراتب تقوا را دارد. حضرت زهرا^ع نیز انسان کاملی بودند که از بالاترین مراتب تقوا و صبر برخوردار بودند. حضرت هم از تقوای دینی و هم از تقوای فطری و عقلایی بهره‌مند بودند.

۳. تدبر در داستان‌های پیامبران الهی

حوزه‌های دیگر در ساحت رفتار، تدبر و تفکر است. در قرآن برای تشویق انسان‌ها به صبر، نمونه‌هایی از پیامبران الهی که با صبر به مقامات عالی رسیده‌اند، بیان شده است که با تدبر در آن می‌توان از آن داستان‌ها بهره‌برد؛ مانند صبر حضرت یوسف^ع که او را از قعر چاه به سلطنت رساند. /بوصیر می‌گوید: از امام صادق^ع شنیدم که فرمود: آزادمرد در همه احوال آزادمرد است؛ اگر گرفتاری برایش پیش آید، صبر می‌کند و اگر مصیبت‌ها بر سرش فرو ریزد، ناراحت نمی‌شود؛ اگرچه اسیر شود، مغلوب گردد و آسایشش تبدیل به سختی شود. چنان‌که یوسف صدیق را بردگی، مغلوبیت و اسارت، زیان نبخشید و او را تغییر نداد. تاریکی و ترس چاه و آنچه بر سرش آمد، ضرری بر او وارد ساخت؛ تا اینکه خدا بر او منت گذارد و ستمگر سرکش را برده او کرد؛ بعد از آن که مالک او بود. او را رسول قرار داد و به‌سبب او به امتی رحم کرد. صبر اینچنین است که این‌همه خیر و برکت به‌دنبال دارد. پس شکیا باشید و دل به شکیبایی دهید تا اجر و پاداش نصیب‌تان گردد (شهید ثانی، بی‌تا، ص ۴۶).

حضرت زهرا^ع با قرآن انس داشتند و می‌فرمودند: قرآن که

عبادت است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۳۴۴). حضرت زهرا[ؓ] به عبادت عشق می‌ورزیدند؛ چنان که در روایات آمده است که در دنیا هیچ کس عابدتر از فاطمه[ؓ] نبوده است. او آن قدر برای عبادت خدا در محراب می‌ایستاد که پاهایش ورم می‌کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۷۶). ایشان از عبادت خدا مدد می‌گرفتند و بر مصیبت‌ها صبر می‌کردند. بنابراین صبر در طاعت می‌تواند زمینه‌ای را برای صبر بر مصیبت ایجاد کند، که انسان با کمک عبادت بر مصیبت صبر کند.

۵. امداد الهی

امداد و کمک گرفتن در امور، در ساحت رفتار جای دارد. پیامبر[ؐ] هرگاه برای خانواده‌اش مصیبتی پیش می‌آمد، ایشان را به مددگرفتن از خدا توصیه می‌کردند. حضرت زهرا[ؓ] با آن جلالت شأن و شرافت نسب‌شان، کارهای منزل را خودشان انجام می‌دادند و بر اثر انجام این کارها بدنشان آسیب دیده بود؛ به خدمت پیامبر[ؐ] رفتند و گفتند: پدر جان! من طاقت اداره کردن امور خانه را ندارم؛ کنیزی برای من بگیر تا در امور خانه معین و یاور من باشد. پیامبر در جوابش فرمودند: آیا دوست نداری که چیزی بهتر از خدمتکار به تو عطا کنم؟ حضرت زهرا[ؓ] گفتند: آنچه از خادم بهتر است می‌خواهم. رسول خدا^ﷺ فرمودند: در هر روزی سی و سه مرتبه سبحان الله و سی و سه مرتبه الحمد لله و سی و چهار مرتبه الله اکبر بگو؛ این صد مرتبه کار زبان است، ولی در میزان عمل دارای هزار ثواب خواهد بود. فاطمه جان! اگر تو این اذکار را هر روز صبح بگویی خداوند امور دنیوی و اخروی تو را عهده‌دار خواهد شد (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۴۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۱۳۴).

کمک گرفتن از وسایط فیضی که خداوند متعال به آنها اجازه تصرف در عالم را داده، کمک گرفتن از خداوند متعال به حساب می‌آید. در تفسیر آیه «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره: ۴۵) بیان شده که منظور از صبر، پیامبر[ؐ] است (علوی، ۱۴۲۸ق، ص ۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۶، ص ۲؛ یزدی حائری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۳۷).

براین اساس، توسل به معصومان[ؑ] را می‌توان از عوامل تقویت صبر معرفی کرد. حضرت زهرا[ؓ] نیز هنگام رویارویی با برخی مصیبت‌ها از پدرشان مدد می‌طلبیدند. برای نمونه، بعد از وفات مادرشان، بسیار ناراحت بودند؛ پیامبر[ؐ] با رساندن خبر جبرئیل که حضرت خدیجه[ؓ] جایگاه نیکویی دارند، حضرت زهرا[ؓ] را آرام کردند (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۵).

آفریده؛ هر کس همه را دارد، عقلش کامل و هر که هیچ‌یک را ندارد، از عقل بی‌نصیب است: خدا را خوب شناختن، نیکو اطاعت کردن او و در اجرای فرمانش خوب صبر کردن (صدوق، ۱۳۶۲الف، ج ۱، ص ۱۰۲) بنابراین جز دوراندیشی عاقل، کسی بر حق صبر نمی‌کند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۷۷۴).

حضرت زهرا[ؓ] طبق کلام علامه حلی - که از تفاسیر دوازده‌گانه به دست آمده - اهل ذکر، عقل و بیان هستند (حلی، ۱۹۸۲، ص ۲۱۰). براین اساس ایشان با استفاده از عقل خود و تمسک به قرآن و اهل بیت در مصایب صبر پیشه کردند.

۳. پیروی از سنت ولی خدا

یکی از زیرمجموعه‌های پیروی از شرع، پیروی از سنت ولی خداست. مسلمانان از کتاب خدا و سنت پیروی می‌کنند. هرآنچه که از رسول خدا^ﷺ و اهل بیت ایشان اعم از قول و فعل و تقریر صادر شده باشد، سنت گویند. در مصائب نیز باید به سنت رجوع کرد و از برخورد پیامبر[ؐ] و اهل بیتش با بلا یا درس گرفت. در حدیثی آمده که صبر بر چهار بخش است: بینش و بینایی فهمیدن، تفسیر حکمت، شناخت عبرت و دریافت سنت نخستین ایمان آوردگان (سلیم‌بن قیس هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶۱۴). این روایت بدان معناست که باید مصیبت را به درستی بشناسیم، حکمت آن را بفهمیم؛ بینیم نحوه برخورد کسانی که از ایمان آوردگان نخستین هستند با این مشکل و مصیبت چگونه بوده و از ایشان عبرت بگیریم.

سنت امام و ولی خدا - که از نخستین ایمان آوردگان است - در مصائب صبر است (صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۱۸۴؛ همو، ۱۳۶۲ب، ص ۳۸؛ اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۲۹۲). حضرت زهرا[ؓ] نیز در مصیبت‌ها از سنت ولی خدا پیروی کردند و صبر را پیشه خود ساختند.

۴. عبادت

عبادت را باید در ساحت رفتار مورد بررسی قرار داد. در برخی آیات قرآن به عبادت سفارش شده است و اینکه در این مسیر صبر پیشه سازید: «رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» (مریم: ۶۵). پیامبر[ؐ] هرگاه برای خانواده‌اش سختی پیش می‌آمد، آنها را به نماز امر می‌کرد (شهید ثانی، بی‌تا، ص ۵۰). رابطه نماز با عبادت این است که در میان عبادت، نماز مهم‌ترین

۶. عادت دادن نفس به صبر

حوزه دیگر ساحت رفتار، عادت و خوگرفتن به کاری است. عادت دادن نفس به کارهای سخت و دشوار باعث تقویت قوایی می‌شود که آن اعمال از آنها سر می‌زند؛ مانند وزنه‌برداری که با تمرین و تحمل سختی می‌تواند وزنه‌های سنگین‌تری را بالای سر ببرد. انسان با تحمل سختی و واداری خود به صبوری، به تدریج به گروه صابران خواهد پیوست. در روایتی از پیامبر ﷺ آمده است: نفست را با صبر ریاضت بده تا از گناه آزاد گردد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۲۷). همچنین امیرمؤمنان ﷺ می‌فرمایند: غصه‌های وارده را با صبرهای عظیم برخورد کن و نفس خود را به صبر عادت بده که بهترین اخلاق، شکیبایی است و بر نفس خود تحمل آنچه را از ناملایمات و ناخوشی‌های دنیا پیش می‌آید، تحمیل کن (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۸۶).

زندگانی کوتاه حضرت زهرا ﷺ همراه با سختی و مصیبت بود؛ در زمان کودکی در شعب ابی‌طالب به محاصره دشمن درآمدند و رنج گرسنگی و تشنگی را تحمل کردند؛ چند سال بعد، مادر بزرگوار خود و در همان سال عموی پیامبر ﷺ حضرت ابوطالب را نیز از دست دادند. بعد از این حوادث، آزار و اذیت کفار قریش به اوج خود رسید؛ پیامبر ﷺ به مدینه هجرت کردند. حضرت زهرا ﷺ در تمام این حوادث بار و همراه پدر بزرگوارشان بودند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۴۰؛ ج ۸، ص ۳۳۸). در ادامه هم جنگ‌هایی که به وقوع پیوست و زندگی زاهدانه‌ای که داشتند، همگی گویای عادت دادن نفس به سختی و تحمل ناملایمات است. بنابراین عادت دادن نفس به صبر را می‌توان به‌عنوان یکی دیگر از علل رفتاری صبر ایشان دانست.

نتیجه‌گیری

صبر، نگهداری خود بر مبنای عقل و شرع است. صبر به معنای انفعال نیست؛ بلکه فعالیتی شرعی و عقلانی است که مستلزم اراده استقامت در رویارویی با مصایب است. صبر موجب اعتدال روان و آرامش روحی است. انسان کمال‌طلب برای رسیدن به هدف خود، نیازمند صبر است. در این مقاله برای متخلق شدن به اخلاق حسنه صبر، علل صبر بانوی دو عالم، حضرت زهرا ﷺ هنگام مصیبت در ساحت رفتاری بررسی شد که نتایج آن بدین شرح است:

علل رفتاری به دو نوع علل رفتاری جوانحی و جوارحی تقسیم

می‌شود. از آن‌رو که علل رفتاری جوانحی مقدم بر علل رفتاری جوارحی است، ابتدا به علل رفتاری جوانحی بدین ترتیب اشاره شد:

۱. اراده قوی: حضرت زهرا ﷺ با اراده‌ای قوی در مقابل دشمنان صبر کردند و در این مسیر، بی‌صبوری که برخاسته از سستی اراده باشد در ایشان مشاهده نشد.

۲. تقوا: حضرت قانون الهی را می‌شناختند، به آن گرایش داشتند، طبق آن قانون عمل می‌کردند و در تمام مصایب که برای ایشان رخ می‌داد، از قانون الهی تخطی نکردند.

۳. تدبیر در داستان‌های پیامبران الهی: حضرت با تدبیر در این داستان‌ها و عبرت گرفتن از پیامبران الهی توانستند بر مصایب صبر کنند. علل رفتاری جوارحی صبر حضرت زهرا ﷺ هنگام مصیبت نیز به شرح ذیل است:

۱. تربیت صحیح: امر به نماز در مصیبت، و مشورت با اهل بیت هنگام مصیبت، دو رویکرد تربیتی در علت رفتاری صبر حضرت است.
۲. تمسک به قرآن و پیروی از عقل و شرع: قرآن به صبر توصیه می‌کند، عقل سلیم نیز آن را تأیید می‌کند و ولی خدا نیز در مصایب صبر می‌کند؛ بنابراین حضرت، براساس قرآن، عقل سلیم و سنت ولی خدا، صبر پیشه کردند.
۳. عبادت: در دنیا هیچ‌کس عابدتر از حضرت نبود و ایشان با عبادت خدا بر مصیبت صبر می‌کردند.

۴. امداد الهی: حضرت برای انجام امور خانه به پیامبر ﷺ درخواست خادمه دادند؛ اما پیامبر به ایشان تسبیحات را آموزش دادند تا خداوند امور دنیا و آخرت ایشان را عهده‌دار شود.

۵. عادت دادن نفس به صبر: حضرت در اوان کودکی بر مصیبت محاصره، مرگ عزیزان خود و... صبر کردند و نفس خود را به صبر بر مصایب عادت دادند، تا توانستند در مصایب بزرگ‌تر، مانند ماجرای گرفتن بیعت اجباری از امیرمؤمنان صبر کنند و در برابر غاصبین خلافت بایستند.

توجه به علل رفتاری بیان شده، می‌تواند انسان را هنگام مصایب صبور کرده، او را گامی دیگر به کمال و سعادت حقیقی خود نزدیک کند.

عمید، حسن، ۱۳۸۹، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، رهیاب نوین هور.

کبیر مدنی شیرازی، سیدعلی خان، ۱۳۸۴، *الطراز الأول والکناز لما علیه من لفة العرب المعول*، مشهد، مؤسسه آل البيت^{علیهم السلام} لاجیاء التراث.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چ چهارم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۱، *فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی*، زیر نظر محمدتقی مصباح یزدی، چ دوم، تهران، مدرسه.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الأنوار*، تصحیح جمعی از محققان، چ دوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

محیطی اردکان، محمدعلی و سمانه کارگر شورکی، ۱۴۰۰، «بررسی تحلیلی علل بینشی صبر حضرت زهرا^{علیها السلام} هنگام مصیبت»، معرفت، ش ۲۸۵، ص ۸۷-۷۹.

_____، ۱۴۰۱، «بررسی تحلیلی علل گرایشی صبر حضرت زهرا^{علیها السلام} هنگام مصیبت»، معرفت، ش ۲۹۵، ص ۶۷-۷۴.

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۹، *درساره پژوهش*، تحقیق و نگارش جواد عابدینی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام}.

نادری، علیرضا و هادی و کیلی، ۱۳۹۸، «تأثیرات روان شناختی باور به حرکت جوهری بر ساحت عقیدتی و شناختی ذهن آدمی»، *حکمت صدرایی*، سال هشتم، ش (۱۵)، ص ۱۴۵-۱۵۸.

هلالی، سلیم بن قیس، ۱۴۰۵ق، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، تحقیق محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم، الهادی.

یزدی حائری، علی بن زین العابدین، ۱۴۲۲ق، *إلزام الناصب فی إثبات الحجّة القاطب*، تصحیح علی عاشور، بیروت، مؤسسه الأعلمی.

mesbahyazdi.ir

منابع.....

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، ۱۴۰۴ق، *شرح نهج البلاغه*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

ابن طلوس، علی بن موسی، ۱۴۱۱ق، *مهج الدعوات و منهج العبادات*، تحقیق و تصحیح ابوطالب کرمانی و محمدحسن محرر، قم، دار الذخائر.

ابن فارس، احمد بن زکریا، ۱۴۰۴ق، *معجم مقاییس اللغة*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، چ سوم، بیروت، دارالفکر.

اربلی، علی بن عیسی، ۱۳۸۱ق، *کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة*، تصحیح سیدهاشم رسول محلاتی، تبریز، بنی هاشمی.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰ق، *غرر الحکم و درر الکلم*، تصحیح سیدمهدی رجائی، چ دوم، قم، دار کتاب الاسلامی.

حسینی زبیدی، محمد مرتضی، ۱۴۱۴ق، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت، دارالفکر.

حلی، حسن بن یوسف، ۱۹۸۲م، *نهج الحق و کشف الصدق*، بیروت، دار کتاب اللبانی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *مفردات ألفاظ القرآن*، تصحیح صفوان عدنان داوودی، بیروت، دار القلم.

صدوق، محمد بن علی، ۱۳۶۲ق، *الخصال*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

_____، ۱۳۶۲ق، *صفات الشیعه*، تهران، مؤسسه الاعلمی.

_____، ۱۳۷۶ق، *أمالی*، چ ششم، تهران، کتابچی.

_____، ۱۳۷۸ق، *عیون أخبار الرضا^{علیه السلام}*، تحقیق و تصحیح مهدی لاجوردی، تهران، جهان.

_____، ۱۴۰۳ق، *معانی الأخبار*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

_____، ۱۴۱۳ق، *من لا یحضره الفقیه*، تصحیح علی اکبر غفاری، چ دوم، قم، جامعه مدرسین.

_____، ۱۳۸۵، *علل الشرائع*، قم، دآوری.

طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ دوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طبری آملی، عمادالدین، ۱۳۸۳ق، *بشارة المصطفی لشریعة المرئضی*، چ دوم، نجف، المکتبه الجدیدیه.

طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۳ق، *دلائل الإمامة*، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة مؤسسه البعثة، قم، بعثت.

طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، چ سوم، تهران، مرتضوی.

طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، *الأمالی*، قم، دار الثقافة.

عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، بی تا، *مسکن الفؤاد عند فقد الأحبّة و الأولاد*، قم، بصیرتی.

عسکری، حسن بن عبدالله، ۱۴۰۰ق، *الفروق فی اللغة*، بیروت، دارالآفاق الجدیده.

علوی، محمد بن علی، ۱۴۲۸ق، *المناقب (العلوی) / الکتاب العتیق*، تصحیح حسین موسوی بروجردی، قم، دلیل ما.